

Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Boğmaca Hastalığı Üzerine Bir İnceleme (XIX. Yüzyıl Sonlarından XX. Yüzyıl Başlarına)*

A Study on Pertussis in the Ottoman Empire in the Light of Archive Documents (Late 19th Century to Early 20th Century)

Nevim Tüzünⁱ, Ayşe Erkmenⁱⁱ

ⁱDr. Tarih Anabilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-7554-4788>

ⁱⁱDoç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, <https://orcid.org/0000-0003-1157-0714>

ÖZ

Giriş ve Amaç: Boğmacanın, özellikle bebeklik ve çocukluk çağında ağır seyreden bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığı olduğu bilinmektedir. Bir solunum sistemi hastalığı olan boğmaca, aşının keşfedilip kullanılmasından önce dünyanın birçok yerinde salgın halinde görülmüş ve ölümlere sebep olmuştur. Bu çalışmanın amacı, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti'nde görülen boğmaca hastalığını incelemektir.

Yöntem: Çalışmanın kaynağını, "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi"nde bulunan boğmaca içerikli kayıtlar oluşturmaktadır. Perâkende Evrâkı, Elçilik Şehbenderlik ve Ateşe Militerlik, Meclis-i i Vükelâ Mazbataları ve araştırılan konu ile ilgili belgeler; Maârif Nezâreti, Teftîşât-ı Rumeli Evrâk, Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye, Yıldız Dâhiliye Mektûbi Kalemî'nde tespit edilmiştir. Bahsi geçen konu ile ilgili tüm belgeler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bulgular: Elde edilen veriler şiddetli öksürük nöbetlerine neden olan boğmacanın, Osmanlı arşivine oldukça geç yansıdığını göstermektedir. Zira arşivdeki kayıtlar; boğmaca hastalığının XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kayıt altına alındığına işaret etmektedir. Arşiv belgelerinde boğmaca yerine bazen "kara öksürük" ya da "öksürük" tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan arşiv kayıtlarından, başta okullar olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde boğmacanın görüldüğü, bu nedenle hükümet yetkililerinin hastalığın yayılmasını engellemek için birtakım önlemler aldığı görülmektedir.

Sonuç: Bu araştırma bizlere Osmanlı Devleti'nde boğmaca hastalığının oldukça geç kayıt altına alınmaya başlandığını göstermektedir. Osmanlı yöneticileri diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi boğmacanın da yayılmasını önlemek için çeşitli tedbirler almıştır.

Anahtar Kelimeler: Boğmaca, Öksürük, Osmanlı Devleti, Bulaşıcı Hastalıklar

ABSTRACT

Aim: Whooping cough (pertussis) is a contagious infectious disease, especially in infancy and childhood. Pertussis, which is a respiratory system disease, was seen in many parts of the world in epidemic form and caused deaths before the vaccine was discovered and used. The aim of this study is to examine the pertussis disease seen in Ottoman lands from the end of the nineteenth century to the beginning of the twentieth century.

Method: The source of the study consists of all records containing pertussis in the Ottoman Archives of the Presidency of State Archives. It was identified in "Perâkende Evrâkı (Retail Documents)", "Elçilik Şehbenderlik (Embassy Consulate)" and "Ateşemiliterlik (Attachemilitary)", "Meclis-i i Vükelâ Mazbataları (Mandates of Members of Government)" and Documents related to the researched subject; it was determined in the Ministry of Education, "Teftîşât -ı Rumeli Evrâk (Inspection of Rumeli Document)", "Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye (Internal Affairs Muhaberât-ı Umûmiye)", "Yıldız Dâhiliye Mektûbi Kalemî (Yıldız Internal Letter Office)". All documents related to the subject were included in the study.

Results: The data obtained show that pertussis, which causes severe coughing fits, was reflected in the Ottoman archives quite late. Because the records in the archive; indicates that pertussis has been recorded since the end of the nineteenth century. It is seen that the terms "Kara Öksürük (Black Cough)" or cough are sometimes used instead of pertussis in archive documents. On the other hand, archive records show that pertussis was seen in various parts of the Ottoman country, especially in schools, and that government officials took some precautions to prevent the spread of the disease.

Conclusion: This study shows us that pertussis disease started to be registered quite late in the Ottoman Empire. Ottoman rulers took various measures to prevent the spread of whooping cough, as in other infectious diseases.

Keywords: Pertussis, Cough, Ottoman State, Infectious Diseases

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2022; 12 (3):507-517

DOI: 10.31020/mutfd.1093141

e-ISSN: 1309-8004, ISSN 1309-761X

Geliş Tarihi – Received: 25 Mart 2022; Kabul Tarihi - Accepted: 4 Ağustos 2022

İletişim - Correspondence Author: Ayşe Erkmen <aerkmen@gantep.edu.tr>

Giriş ve Amaç

Boğmaca, *pordatella pertussis* isimli bakterinin sebep olduğu, her yaştan duyarlı kişileri etkilemekle birlikte, özellikle bebeklik ve çocukluk çağında ağır seyreden bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığıdır. Bir solunum sistemi hastalığı olarak bilinen boğmacanın; hasta kişinin öksürmesi, konuşması ve bağırması esnasında ağızdan sıçrayan damlacıklar aracılığıyla bulaştığı bilinmektedir. Solunum yollarında bulunan mukozaya zarar vererek akut öksürük nöbetlerine sebep olan boğmaca, hastanın soluksuz kalmasına neden olur ve öksürük nöbetlerinden sonra hastada horoz sesini anımsatan bir ötme sesi duyulur. Araştırmalar, öksürük nöbetlerinin bazı hastalarda günde dört ile beş defa olduğunu ve ağır vakalarda bu sayının 40'a kadar çıktığını göstermektedir. Yapılan çalışmalardan boğmacanın, bebeklik ve çocukluk döneminde kadın ve erkekleri aynı oranda etkilediği ancak erişkin dönemlerde kadınlarda daha fazla görüldüğü ve daha çok ölümlere yol açtığı anlaşılmaktadır.¹⁻⁸

Boğmaca hakkında yapılan araştırmalar; hastalığın akut solunum yolu enfeksiyonu etkeni olduğunun 1500'li yıllarda tanımlandığını göstermektedir. Guillaume de Baillolu 1640 yılında boğmacanın klinik bulgularını ifade etmiştir. Sydenham ise 1669' da adı geçen hastalığı ayrıntılı olarak tarif ederek, ismini kuvvetli öksürük anlamına gelen "pertussis" olarak adlandırmıştır. Jules Bordet ve Octave Gengou'nun 1906 yılında hastalığa sebep olan etkeni keşfettiği görülmektedir.⁹

Lapin ve Nils Rosen von Rosenstein 1540 yılında, elde olan verilerden hareketle hastalığın ilk defa 1414 yılında Fransa'da görüldüğü sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan 1578 yılında boğmacanın Paris'te salgın halinde görüldüğü ifade edilmektedir.¹⁰ XX. yüzyıl başında da Amerika'da beş yaşından önce hastalığa yakalanan her 1000 bebekten beşinin boğmaca nedeni ile hayatını kaybettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yine 1926-1930 yılları arasında Amerika'da çoğunluğu bebek olmak üzere 36.013 kişinin boğmaca nedeniyle öldüğünün rapor edildiği görülmektedir. XX. Yüzyılın ilk yarısında boğmaca hastalığına dair bildirilen tüm vakaların %93'ünün on yaşından küçük çocuklar olduğu tespit edilmiştir. Bebeklerde sakatlık ve ölümlere neden olan boğmacaya karşı aşı çalışmalarının ise ilk defa Thorvald Madsen tarafından 1923-1924 yılları arasında Faroe Adaları'nda başlatıldığı,¹¹ ölü tam hücre aşısının ise 1936 yılında geliştirildiği bilinmektedir. Amerika Çocuk Uzmanları Birliği tarafından onayından sonra boğmaca aşısı genel kullanıma sunulmuştur. 1940'lardan itibaren hastalığın sıklığında "Tam hücreli boğmaca aşısı" ile başlatılan aşılama programlarıyla belirgin azalma olduğu anlaşılmaktadır.⁹

Bu çalışmanın amacı; XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı topraklarında görülen boğmaca hastalığını incelemektir. Osmanlı Devleti'nde ilk ne zaman görüldüğüne dair herhangi bir veriye ulaşılmamış olsa da erken dönemden itibaren görülmeye başladığı olasıdır.¹²

Yöntem

Aralık 2021 ile Mart 2022 tarihleri arasında yapılan çalışmanın başlangıcında öncelikle konuya dair kapsamlı bir literatür araştırması yapılmıştır. Sonrasında çalışmanın ana kaynağını oluşturan, "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi'nin (BCA), tümünde "boğmaca", "kara öksürük", "öksürük", "boğmaca öksürüğü", "büyük öksürük" kelimeleri kullanılarak bir katalog taraması yapılmıştır. Tarama sonucunda 18 belge BOA'dan, iki belge de BCA'dan tespit edilmiştir. Arşivde bu belgeler; (MF.MKT),627/44, MF.MKT, 937/50, MF.MKT, 1016/4, (MV),234/76, (DH.MKT), 1438/118, (DH.MKT), 1659/46, (DH.MKT), 1442/85, (DH.MKT), 1607/112, (DH.MKT), 615/64, (DH.MKT), 1462/ 65, (DH.MKT), 1633/ 70, (Y.PRK.EŞA), 28/97, (Y.PRK. M.),4/49, (DH. MUI.),23/72, (TFR.I.SL.), 130/12980, (TFR.I.SL.), 143/ 14262, BCA, 30-10-0-0, BCA, 180-9-0-0 fon kodları ile kaydedilmiştir. Tespit edilen toplam belge sayısı 20 olup, tüm belgeler çalışmaya dahil edilmiştir. Arşivden temin edilen belgeler tarafımızca günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Ardından literatür araştırması sonucu ulaşılan kaynaklarla desteklenerek

çalışmanın yazım aşamasına geçilmiştir. Çalışma; sağlık tarihi alanında bir araştırma olduğundan, kronolojik sıraya uygun olarak kaleme alınmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Osmanlı Devleti'nde Boğmaca

Osmanlı Devleti'nde ilk boğmaca vakasının ne zaman ortaya çıktığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak XVII. yüzyılda yaşayan dönemin ünlü seyyahlarından Evliya Çelebi on ciltlik seyahatnamesinde boğmacada nöbetler halinde görülen öksürükten ve tedavi yöntemlerinden bahsetmektedir. Çelebi, söz konusu eserinde öksürüğü bir hastalık olarak nitelemiş, *irk-ı sus* yani “meyan kökünün (*Glycyrrhiza glabra*)” kaynatılarak suyunun içilmesinin öksürüğe iyi geldiğini ve balgam söktürdüğünü belirtmiştir.¹³

Hem “Avusturya tıp fakültelerinin dekanı” hem de Avusturya İmparatoriçesi Marie Therese'nin sarayında hekim olan Anton Baron von Störck (1731-1803)'ün yeni tıp ile ilgili iki ciltlik eseri Almanca kaleme alınmıştır. Bu çalışma, “Medizinisch Praktischer Unterricht für die Feld und Landwundaerzte der Österreichischen Staaten'i (1776)”, adı ile Milanolu Barthelemy Bathisti (1755-1831) isimli genç bir İtalyan hekim tarafından İtalyancaya çevrildiği ve Venedik'te basımı yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin donanımlı isimlerinden Hekim** Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi ise bu nüshayı 1812 yılında Türkçeye çevirerek esere “Mi'yârü'l-Etibbâ” adını vermiştir.¹⁰ Çocuk hastalıkları konusunda önemli bilgiler içeren eserde; boğmacanın şiddetli bir öksürüğe sebep olduğu, kişinin bu sırada yüzünün morardığı ve neredeyse boğulacak bir hâl aldığı ifade edilmektedir. Eserin ayrıca 288, 289. ve 290. maddelerinde boğmaca öksürüğüne karşı üç ayrı karışımın iyi geldiği belirtilmektedir. Söz konusu karışımların birincisinde; 20 adet polikarsit buğday tuzu, dört dirhem ada soğanı serkencebini (bal, sirke, su ve çeşitli baharatlardan oluşan karışım) ile 20 dirhem kudret helvası (manna) şurubunun karıştırılması ve bunun her saatte bir kaşık hasta kişiye verilmesi önerilmektedir. İkinci karışımda ise; altı madeni kırmızı buğday ve üç dirhem toz şekerden oluşan ve toza dönüştürülen karışımdan her iki saatte bir, küçük bir bıçak ucuyla hastaya verilmesi tavsiye edilmektedir. Eserde yer alan son karışım ise; üç adet madeni kırmızı buğday ile bir dirhem toz şekerin ince bir toz haline getirilmesinden meydana gelmektedir. Hazırlanan bu karışımın ise altı kısma ayrılarak, her üç saatte bir hasta kişiye verilmesinin boğmaca öksürüğüne iyi geleceğine yer verilmektedir.^{14-†}

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında anne çocuk sağlığı alanına önemli oranda katkı sağlayan ve Osmanlı Devleti'nin öncü hekimlerinden olan Besim Ömer'in, “*Tabîb-i Etfâl Veyahûd Ebeveyne Yedigâr*” adlı eserinde doğrudan boğmaca hastalığının tanımını yaptığı görülmektedir. Ömer, boğmacanın Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında burun ve boğaz salgıları aracılığıyla kişiden kişiye bulaştığının anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁵ Söz konusu bu ifade Osmanlı Arşivi'nde hastalığa dair kayıtların geç tutulmaya başlandığının da göstergesi niteliğindedir. Zira yukarıda değinildiği gibi henüz XVI. yüzyılın ikinci yarısında Paris'te epidemi olarak görülen boğmacanın, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanmış olma ihtimalini neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bununla birlikte çalışmamızın da ana kaynağı durumunda olan “Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi”nde yapılan incelemede, Osmanlı Devleti'nde boğmaca vakasına dair ulaşabildiğimiz ilk arşiv kaydı 1887 yılına aittir. Bunlara ilaveten yapılan araştırmada arşivdeki bazı belgelerde “boğmaca” tabiri yerine “kara öksürük” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Hâlihazırda “kara öksürük” ya da “büyük öksürük” tabirleri kimi zaman halk arasında boğmaca yerine kullanılan yaygın kavramlardandır.¹ Bu durum bize aynı zamanda inatçı öksürüğün aslında boğmaca olabileceğini düşündürmektedir. Çalışmaya

* (Avusturya Memleketleri Askerî ve Köy Hekimleri için Pratik-Tıbbî Öğretim).

† Aynı zamanda bir tarihtir.

‡ Bahsi geçen eserde dirhem'in eski okka (1283 gr'lık ağırlık ölçüsü) nin dört yüzde biri olduğu ifade edilmektedir.

kaynaklık eden arşiv belgeleri, araştırması yapılan tarih aralığında boğmacanın Osmanlı mekteplerinde yaygın bir şekilde görüldüğünü işaret etmektedir. Mekteplerin yanı sıra incelenen kayıtlardan, Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde de boğmaca salgınlarının yaşandığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti Mekteplerinde Boğmaca Hastalığı

Boğmaca, çoğunlukla bebek ve çocukları etkileyen ve kapalı ortamlarda rahat bir şekilde yayılan bulaşıcı bir hastalıktır. Zira kaynaklarda boğmacanın, okul gibi kalabalık ortamlarda bulaşma hızının %50 ila %80 gibi yüksek bir orana sahip olduğu belirtilmektedir.⁵ Hiç şüphesiz okulların kalabalık olması ve öğrencilerin yaş grubu olarak temizlik konusunu yeterince kavrayamayacak düzeyde olmaları önemli bir etken olmuştur. Bu nedenle söz konusu mekânlar herhangi bulaşıcı bir hastalığın çıkması durumunda son derece tehlikeli sonuçlar barındırabilecek yerlerdir.¹⁶ Osmanlı yöneticileri, mekteplerde bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkması durumunda; okulu belirli bir süre tatil ederek bu süreçte kapsamlı bir fenni temizlik yaptırırdı. Okulda dezenfekte işlemleri tamamlandıktan sonra okulun eğitime hazır olduğu hususunda da mektep müfettişine bilgi verilirdi. Öte yandan bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı yerlerde pülverizatör makinaları ile hastalığın yayıldığı hava temizlenirken, diğer taraftan tebhir (etüv) makinaları ile de hasta kişilerin kıyafetleri ve eşyaları dezenfekte edilmekteydi.¹⁷

Tablo 1. Arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin mekteplerinde boğmacaya dair bulgular

Mekteplerde boğmaca salgını ve alınan tedbirler	Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı yerlerde "pülverizatör" makinaları ile hastalığın yayıldığı havanın temizlenmesi "Tebhir (etüv)" makinaları ile de hasta kişilerin kıyafetleri ve eşyalarının dezenfekte edilmesi Dezenfekte işlemleri tamamlandıktan sonra müfettişin mektep sağlık koşullarına uygundur raporu vermesi ile okulun eğitim öğretime açılması 29 Mart 1914 tarihli bir nizamnamenin 33. maddesinde; ihbarı mecbur olan hastalıklar dışında kızamık, boğmaca, uyuz, suçiçeği ve verem gibi hastalıklardan muzdarip olan öğrencilerin mektebe devam etmekten menedilmesi tedbirinin alındığı
Boğmacanın görüldüğü okullar	Behruz Ağa İnas Mektebi İffet Mektebi

Yukarıdaki tabloda da (**Tablo 1**) belirtildiği gibi çalışmaya kaynaklık eden arşiv belgeleri boğmacanın Osmanlı mekteplerinde görüldüğünü göstermektedir. Örneğin, 24 Mayıs 1902 tarihinde Maârif Nezâreti 'nden Şehremaneti'ne gönderilen yazıda; Üsküdar Çinili Valide Sultan İbtidâisi'nde (ilkokul) eğitim gören dört kız öğrencinin boğmaca öksürüğüne yakalandığı ve hanelerinde tedavi edildiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca, duruma dair Sıhhiye Müfettişlerinden Doktor Hüseyin Raif Bey tarafından hazırlanan raporda şu bilgilere yer verilmektedir. Mektepte toplam otuz öğrencinin eğitim gördüğü, hastalığın ivedi bir şekilde yayılmasından dolayı mektebin 12 gün tatil edilmesinin ve bu süre zarfında dezenfekte edilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁸ Yüksek Kaldırım Odabaşı civarında bulunan Behruz Ağa İnas Mektebi'nde de boğmaca hastalığının görüldüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki 30 Mayıs 1903 tarihli kayıta; bahsi geçen okulda 60 öğrencinin eğitim gördüğü ve bu öğrencilerden önemli bir kısmının boğmaca hastalığına yakalandığı belirtilmiştir. Söz konusu durum Şehremaneti'ne bildirilmiş, okul 12 gün tatil edilmiştir. Bu süreçte de dezenfekte işleminin yapılması istenmiştir. Benzer bir durumun Yakacak İbtidâi Mektebi'nde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira 21 Haziran 1906 tarihinde Maârif Nezâreti 'ne gönderilen yazıda; okulda 25 öğrencide boğmaca öksürüğü görüldüğü ifade edilmiştir. Yazının devamında ise, Maârif Nezâreti'ne bir eleştirinin yapıldığı görülmektedir. Yazıda; bulaşıcı hastalıkların yayılımını engellemek için tedbir alınmasının zaruri bir durum olduğu, ancak bunun yapılmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bir belediye tabibi görevlendirilerek öğrencilerin muayene edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Öte yandan Kartal Kaymaklığı'na da 25 Haziran 1906 tarihinde bir yazı gönderilerek gerekenin yapılması istenmiştir.¹⁹ Maârif Nezâreti'ne 18 Ağustos 1907 tarihinde gönderilen başka bir yazıda da; Fındıklı Abbas Paşa Mahallesi Cami-i Şerif Sokağı'nda bulunan erkek ve kız çocuklarının eğitim gördüğü İffet Mektebi'nde iki çocuğun boğmacaya yakalandığına yer verilmiştir. Bu nedenle mektebin bir hafta tatil edileceği ve bu süre zarfında gerekli hijyenin sağlanması istenmiştir.²⁰

Bununla birlikte XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı devlet adamlarının mekteplerde içinde boğmacanın da olduğu bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek için birtakım tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. 29 Mart 1914 tarihli "*Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi Layihası*" adlı nizamnamenin 33. maddesinde; ihbarı mecbur olan hastalıklar dışında kızamık, boğmaca, uyuz, suçiçeği ve verem gibi hastalıklardan muzdarip olan öğrencilerin mektebe devam etmekten men edildiği görülmektedir. Bununla birlikte bahsi geçen hastalıklardan herhangi birinin ortaya çıktığı evlerde yaşayan öğrencilerin de hastalığı bulaştırma ihtimallerine karşın okula gelmeleri yasaklanmıştır.²¹

Osmanlı Devleti'nin Muhtelif Yerlerinde Boğmaca Hastalığı

Tablo 2. Arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde görülen boğmacaya dair bulgular

Boğmacanın görüldüğü yıllar	1889, 1898, 1902, 1909, 1919, 1924, 1927 (19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başları arası süreç)
İstanbul'da boğmacanın görüldüğü yerler	İstanbul'un Makriköy (Bakırköy), Marmara Nahiyesi, Eyüp-İslambey Mahallesi, Büyükçekmece Kazası ve Osmanlı Sarayı
İstanbul dışındaki yerlerde boğmaca	Gediz'e bağlı köyler, Karaferye (Rumeli), Karaferye'ye bağlı Tirhoiş ve Niş çiftlikleri ve Cumhuriyet dönemi Beykoz'a bağlı Aydınlı Köyü, Kayseri Bünyan İlçesi
Boğmaca için alınan tedbirler	Berlin'den Saray'a satın alınan boğmaca kapsülü. Osmanlı eczacılarının hazırladığı karışım Osmanlı eczacıları tarafından hazırlanan "sübiye" isimli ilaç
1919 yılında İstanbul'da boğmacadan ölen çocuk sayısı	0-1 yaş arasında dokuz bebek, 1-5 yaş arasında ise üç çocuk
1929 yılında Bünyan ilçesinde boğmacaya yakalanan çocuk sayısı	18 çocuk

Yukarıda (**Tablo 2**) belirtildiği gibi çalışmaya kaynaklık eden arşiv belgelerinden, incelenen süreçte mekteplerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde de boğmaca vakalarının görüldüğünü söylemek mümkündür. Örneğin, Makriköy'de (Bakırköy) boğmacanın yaygın bir şekilde görüldüğü ve ilgili kurumlar arasında hastalığın bertaraf edilmesine dair bir yazışma trafiğinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bahsi geçen kayıtlarda; Makriköy'de iki çocuğun kuşpalazından vefat ettiği, üç çocukta ise boğmaca öksürüğünün görüldüğü ifade edilmiştir. Bu durum üzerine hastalıkların ortaya çıkışı hakkında Kaza-i Erbaa Belediyesi tarafından bir doktor görevlendirilmiştir. Doktorun hazırladığı rapor Tıbbiye Nezareti'ne gönderilmiştir.^{22,23} Ancak Tıbbiye Nezareti'nin raporunun yetersiz görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Doktor Hafız Arif Efendi'den durum hakkında detaylı bir tahkikat yapması istenmiştir. Doktor Arif Efendi tarafından hazırlanan raporda; adı geçen yerde daha öncesinde de söz konusu hastalıkların görülmüş olduğu, fakat halihazırda herhangi bir hastalığın olmadığı belirtilmiştir.²⁴⁻²⁵ Buna rağmen yetkililerin hazırlanan raporu yine de yeterli bulmayıp tekrar tahkikat yaptırdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki 10 Kasım 1887 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti ile Kaza-i Erbaa Mutasarrıflığı'na gönderilen yazılarda; her ne kadar konunun araştırıldığı ifade edilmişse de hastalıkların yeniden kontrolü için görevlendirilen Baş Müfettiş Miralay Ahmed Hilmi Bey tarafından tahkikat yapıldığına yer verilmiştir. Yapılan tahkikatta boğmaca öksürüğünün Makriköy'de her sene münferit olarak görüldüğü belirtilmiştir.²⁶ Osmanlı yetkililerinin defalarca doktor görevlendirerek tahkikat yaptırması, bulaşıcı hastalıkların yayılımını engellemek için verdiği çabanın da önemli bir göstergesi niteliğindedir. Makriköy'ün yanı sıra Marmara Nahiyesi'nde de boğmacanın görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira 30 Haziran 1889 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sıhhiye ve Tıbbiye Nezaretleri'ne gönderilen yazıda; Marmara Nahiyesi'nde çocuklarda kızamık salgını ve boğmaca öksürüğü görüldüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte herhangi bir vefatın olmadığı, gerekli tedbirin alındığı ve durumun Hüdavendigar Vilayeti'ne de bildirildiğine yer verilmiştir.²⁷ Benzer bir durumun Eyüp-İslambey Mahallesi'nde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti'nden 19 Eylül 1889 tarihinde Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda; bahsi geçen yerde boğmaca öksürüğünün görüldüğü, hastalığın yayılmasını engellemek için fenni tedbirlerin alınması gerektiği ve durumun Sıhhiye Nezareti'ne de bildirildiğine yer verilmiştir.²⁸ Öte yandan XIX. yüzyıl sonlarında boğmacanın sadece halk arasında değil, Osmanlı Sarayı'nda da görülmüş olma ihtimali oldukça yüksektir. Zira

Ahmed Tevfik Bey tarafından Berlin Sefareti'ne gönderilen 21 Mart 1898 tarihli yazıda; Berlin'den Osmanlı Sarayı'na 18 mark değerinde öksürük pastili gönderildiğine yer verilmiştir.²⁹ Bununla birlikte yüzyılın sonlarında eczacılar tarafından hazırlanan ve "sübiye" ismi verilen bir ilacın öksürüğe iyi geldiği ifade edilmiştir.³⁰

İncelenen arşiv kayıtlarından boğmacanın XX. yüzyıl başlarında da görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, 20 Kasım 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Mekâtib-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen yazıda; Büyükçekmece Kazası'nda bulunan hanelerin bazılarında kızamık ve boğmaca hastalığı görüldüğü, gerekli tedbirin alındığı ve durumun Çatalca Sancağı Mutasarrıflığı'na da bildirildiğine yer verilmiştir.³¹ Gediz Valiliği'nden 25 Ekim 1909 'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta da; Gediz'e bağlı köylerde tifo ve boğmaca hastalıklarının görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Gediz Daire-i Belediyesi'nden köylere tabip gönderilmiş ve durum Kütahya Mutasarrıflığı'na da bildirilmiştir. Tabibin tahkikatında boğmaca hastalığının bahsi geçen yerlerde yaygın bir şekilde görüldüğü ve önceki senede söz konusu yerlerde boğmacanın ortaya çıktığı ifade edilmiştir.³²

Yukarıda da belirtildiği gibi arşivde yer alan bazı belgelerde boğmaca tabiri yerine halk arasında "kara öksürük" ya da "büyük öksürük" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar kayıtlarda doğrudan boğmaca tabiri kullanılsa da tabirlerin halk arasında yaygın kullanımından dolayı boğmacanın yerine kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, 23 Aralık 1906'da Karaferye Kaymakamlığı'ndan Rumeli Müfettişliği'ne gönderilen telgrafta; Karaferye'de çocuklarda kızamık ve kara öksürüğün yaygın olarak görüldüğü, bazı çocukların bu nedenle vefat ettiği dile getirilmiştir. Bunun üzerine belediyeden tabip talep edilmiş ve mekteplerin de iki hafta tatil edilerek gerekli dezenfekte işleminin yapılmasının zaruri bir durum olduğu belirtilmiştir.³³ Öte yandan boğmacanın ilerleyen süreçte de Karaferye'de görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine Karaferye Kaymakamlığı'ndan Rumeli Müfettişliği'ne gönderilen 14 Mayıs 1907 tarihli telgrafta; Karaferye'ye bağlı Tirhoviş ve Niş çiftliklerinde yaşayan çocuklarda kara öksürüğün yaygın bir şekilde görüldüğü ifade edilmiştir. Telgrafta ayrıca, durumun Jandarma Bölük Kumandanlığı'na bildirildiği ve belediye tabiplerinin tahkikat için ilgili yerlere sevk edildiğine yer verilmiştir.³⁴

Osmanlı arşiv belgelerinde boğmaca tabiri yerine "kara öksürük" ifadesinin kullanılmasının yanı sıra incelenen bir belgede sadece "öksürük" tabiri kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu öksürüğün boğmaca hastalığı olması ihtimal dâhilindedir. Zira Dâhiliye Nezareti'nden Sıhhiye Nezareti'ne 21 Mart 1889 tarihinde gönderilen yazıda; Isparta Kazası'na bağlı Ekecek Köyü'nde yaşları iki ilâ on arasında değişen otuz yedi çocuğun öksürük illetine müptela oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine belediye tarafından tabip gönderilmiş ve Konya Vilayeti' ne de bilgi verilmiştir.³⁵ Söz konusu kayıtlar, Osmanlı Devleti'nde çocuklarda görülen öksürüğün bir kısmının aslında boğmaca olduğunu düşündürmektedir. Bu durum ise hastalığın aileler tarafından geç anlaşıldığı ve birçok boğmaca vakasının bu nedenle kayıt altına alınmadığını muhtemel kılmaktadır.

Öte yandan boğmaca hastalığının ilerleyen yıllarda da Osmanlı Devleti'nde yaygın bir şekilde görüldüğü, hatta ölümlere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki sadece İstanbul Vilayeti'nde 1919 yılında yeni doğan ile bir yaş arasında dokuz bebek, bir ile beş yaş arasında ise üç çocuğun boğmacadan hayatını kaybettiği belirtilmektedir.³⁶ Bununla birlikte arşivde yer alan belgeler boğmacanın Cumhuriyet döneminde de Anadolu topraklarında yaygın bir şekilde görüldüğüne işaret etmektedir. Örneğin, 2 Şubat 1924 tarihinde Beykoz Kaymakamı tarafından İstanbul Maarif Müdüriyeti' ne gönderilen bir yazıda; Beykoz'a bağlı Aydın Köyü'nde bulunan çocukların boğmaca öksürüğüne müptela olduğu ve Aydın Köyü'nde bulunan okulun da iki hafta süre ile tatil edildiğine yer verilmiştir.³⁷ Dâhiliye Nazır Vekili'nin Kayseri'ye düzenlediği bir seyahat sonucu hazırladığı 12 Mayıs 1929 tarihli raporda ise; sadece Bünyan İlçesi'nde 18 çocuğun boğmacaya yakalandığı belirtilmiştir.³⁸

Sonuç

Solunum sistemi hastalıklarından olan boğmaca, bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığı olarak bilinmektedir. Çoğunlukla bebek ve çocukluk dönemlerinde görülen ve kimi zaman oldukça ağır seyreden hastalığın, tarihsel süreç içerisinde dünyanın birçok yerinde salgın halinde görülerek kimi zaman ölümlere neden olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki hastalığın, ilk defa 1578 yılında Paris'te salgın halinde görüldüğü ve XX. yüzyılın başlarında Amerika'da kayda değer bir oranda ölümlere sebep olduğu bilinmektedir.

Bu çalışmada da "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi"nde bulunan belgeler ışığında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde boğmaca hastalığı ele alınmıştır. Elde edilen veriler bize Osmanlı Devleti'nde görülen boğmaca vakalarının oldukça geç kayıt altına alınmaya başladığını göstermektedir. Zira boğmacaya dair ulaşabildiğimiz ilk kayıt 1887 yılına aittir. Öte yandan söz konusu kayıtlardan boğmaca yerine bazen "kara öksürük" ya da "öksürük" tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Araştırmaya kaynaklık eden arşiv belgeleri, kapalı ortamlarda rahat bir şekilde bulaşan boğmacanın, Osmanlı mekteplerinde bulunan öğrenciler arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

Arşivdeki kayıtlardan, Osmanlı yöneticilerinin mekteplerde boğmacanın yayılımını engellemek için birtakım önlemler aldığı anlaşılmaktadır. Çalışmaya kaynaklık eden arşiv belgelerinden ayrıca incelenen süreçte mekteplerin yanı sıra Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerinde de boğmaca vakalarının görüldüğüne şahit olmaktayız.

Osmanlı idarecileri tarafından boğmaca salgınını durdurmak için karantina yöntemi uygulanmıştır. Bu kapsamda hastalığın görüldüğü yerlere hekimler gönderilerek incelemeler yaptırılmış, fenni tedbirler aldırılmıştır. Bu doğrultuda bulaşıcı hastalıkların görüldüğü yerlerde pülverizatör makinaları ile hastalığın yayıldığı yerlerde hava temizletilmiş ve tebhir makinaları ile de hasta kişilerin kıyafetleri ve eşyaları dezenfekte edilmiştir. Öte yandan hastalığın görüldüğü yerlerde belirli bir süre tatil yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı yöneticileri tarafından boğmaca, uyuz, suçiçeği ve verem gibi hastalıklara yakalanan öğrencilerin mektebe devam etmemelerine yönelik nizamnameler de yayınlanmıştır.

Arşivde bulunan belgeler, Osmanlı Devleti'ndeki çocuklar arasında hızla yayılan ve ölümlere sebep olan boğmacanın Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde Anadolu topraklarında görüldüğüne işaret etmektedir. Boğmaca aşısı Türkiye'de 1937 yılında Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde üretilmeye başlanmış ve bu gelişme ile boğmacadan ölüm oranlarında ciddi bir azalma sürecine girilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma bize; dünyada özellikle bebek ve çocukların ölümüne neden olan boğmacanın Osmanlı Devleti'nde oldukça geç kayıt altına alınmaya başladığını, incelenen süreçte Osmanlı yöneticilerinin diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi boğmacanın yayılmasını önlemek için de birtakım tedbirler aldığını ve Osmanlı Devleti'nde de boğmacaya yakalanan bebek ve çocukların bir kısmının hayatlarını kaybettiklerini göstermektedir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır. Bu çalışmada herhangi bir finansal destekten yararlanılmamıştır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Nevim Tüzün: Fikir / kavram, tasarım, denetleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Ayşe Erkmen: Fikir / kavram, tasarım, denetleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Ören E. Salgın. Sağlık Ansiklopedisi. C.: II, Türkiye Gazetesi Yayınları (Basım tarihi yok).
2. Kurugöl Z. Türkiye'de boğmaca epidemiyolojisi: Pekiştirme aşı dozları gerekli mi. Çocuk Enfeksiyonları Dergisi 2009;3:14-18.
3. Yüksel A. Boğmaca. Sağlıkımız Tıp Ansiklopedisi. Gelişim Yayınları, İstanbul, 1978; 4:1397-1400.
4. T.C. Sağlık Bakanlığı boğmaca hastalığının kontrolü için saha rehberi. Ankara, Sağlık Bakanlığı Genelgeleri 2003.
5. Seçkin H. 10 -15 Yaş grubu sağlıklı çocuklarda boğmaca seroepidemiyolojisi. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı 2009.
6. Ersöz, G. Ergenlerde bordetella pertussis seroprevalans ve kolonizasyon oranı. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı 2016.
7. Özgün SN, ve ark. Boğmaca hastalığının laboratuvar tanısında kültür ve zincir reaksiyonunun değerlendirilmesi. Kocatepe Tıp Dergisi 2020;21:6-11.
8. <https://asi.saglik.gov.tr/liste/20-bo%C4%9Fmaca-hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1-nedir-belirtileri-nelerdir.html#:~:text=Bo%C4%9Fmaca%2C%20her%20ya%C5%9Ftaki%20duyarl%C4%B1%20bireyi,yayg%C4%B1n%20olarak%20g%C3%B6r%C3%BClen%20bir%20hastal%C4%B1kt%C4%B1r> (Erişim tarihi: 20.06.2022).
9. Otar G, ve ark. Boğmaca enfeksiyonunun epidemiyolojisi. Çocuk Dergisi 2014;14(2):43-51.
10. Edward A, Mortimer JPK. An Evaluation Of Pertussis Vaccine. Reviews Infectious Diseases 1979;1(6): 927-934.
11. Cherry JD. The history of pertussis (whooping cough); 1906–2015: Facts, Myths, and Misconceptions. Curr Epidemiol Rep 2015;2:120-130.
12. Özcengiz E. Boğmaca: Her zaman gündemde. Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi 2005;3:215-231.
13. Ertaş MY, Eğinim K. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde hastalıklar. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2011;10:83-108.
14. Aciduman A. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi ve mi'yârü'l-etibbâ adlı eserinde çocuk hastalıkları. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2009;52:42-52.
15. Cengiz GH. II. Abdülhamid dönemi Osmanlı sosyal politikalarında çocuk. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.
16. Bingül Ş. II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da bulaşıcı hastalıklar ve salgın hastalıklara karşı alınan tedbirler: mektep tatilleri. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2020; Salgın Hastalıklar Özel Sayısı:77-104.
17. Özlü Z. Osmanlı Devleti'nde difteri hastalığı ve koruyucu sağlık hizmetlerine dair bulgular (19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında). Belleten 2017;81(291):419-480.
18. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Maârif Nezâreti, Mektûbi Kalemi, (MF.MKT),627/44, 16 Safer 1320, (25 Mayıs 1902).
19. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), MF.MKT, 937/50, 4 Cemaziyülevvel 1324 (26 Haziran 1906).
20. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), MF.MKT, 1016/4, 6 Şaban 1325, (14 Eylül 1907).
21. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Meclis-i Vükelâ Mazbataları, (MV),234/76, 2 Cemaziyülevvel 1332 (29 Mart 1914).
22. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Dâhiliye Nezareti, Mektûbi Kalemi, (DH.MKT), 1438/ 118, 21 Zilkade 1304, (11 Ağustos 1887).
23. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1659/46, 18 Zilhicce 1304, (7 Eylül 1887).
24. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1442/85, 5 Zilhicce 1304 (14 Eylül 1887).
25. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1449/ 93, 3 Muharrem 1305, (21 Eylül 1887).
26. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1462/ 65, 24 Safer 1305, (11 Kasım 1887).
27. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1633/ 70, 2 Zilkade 1306 (30 Haziran 1889).
28. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1659/ 46, 23 Muharrem 1307 (19 Eylül 1889).
29. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Yıldız Perâkende Evrâkı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemillerlik, (Y.PRK.EŞA), 28/97, 14 Şevval 1315, (8 Mart 1898).
- 30.25. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Yıldız Perâkende Evrâkı, Evrâkı Müteferrik, (Y.PRK. M.),4/49, 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898).
31. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 615/64, 19 Şaban 1320, (21 Kasım 1902).
32. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Dâhiliye Mûhaberât-ı Umûmiye Evrâk, (DH. MÜ.),23/72, 12 Şevval 1327, (27 Ekim 1909).
33. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Teftişât-ı Rumeli Evrâk, Rumeli Müfettişliği, Selanik Evrâk, (TFR.I.SL.), 130/12980, 16 Zilkade 1324 (1 Ocak 1907).
34. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (TFR.I.SL.), 143/ 14262, 1 Rabiulahir 1325 (14 Mayıs 1907).
35. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), (DH.MKT), 1607/112, 19 Recep 1306, (21 Mart 1889).
36. Lüleci A. İşgal İstanbul'unda salgın hastalıklar (1918-1922). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

Arz ve Nizami	Soru ve Aks	Şerh ve Takvizi	Emir ve Nizami	Tibbiye Nezaretine	Yazma
48	48	48	48	48	48
<p>طبیه نفاذیه بیضا</p> <p>مفردی کویزه ادع حرجقه بوغچا اوسوبی طوباییدی کی ایکی حرجقه دخی حرجقه دفاصه بیضا دار قضا اربع نفعنده کتله نفعنده ۱۹ حویله نایجده مظره اسار قیسه اولدیغی بو بیضا اجاصتیه نفعنده فیه واقعا دی لازم کتله صوبیه و نفعاتی حادس حرجقه حرجقه بیضا نفعنده حویله ۱۰ حویله نایجده ایسک انسه دیواد حرجقه نفاذیه بیضا نایجده ایسک انسه دیواد نایجده نفاذیه ایسک انسه کتله نفعنده مکرر حرجقه کتله نفعنده نایجده مکرر بری طیبی نفعنده اعصا انسه ایسک انسه حرجقه نایجده نفعنده بیکه در دادت حرجقه حرجقه بیسک انسه نایجده نفعنده ایسک انسه</p>					
<p>OSMANLI ARŞİVİ</p> <p>DH.MKT</p> <p>1444 107</p>					

DH.MKT.01444.00107.001

Ek 2. Makriköy'de (Bakırköy) çocuklarda görülen boğmaca öksürüğü ile kuşpalazı hastalığının ortaya çıkışına dair Kaza-i Erbaa belediye tabibi tarafından gönderilen raporun Tibbiye Nezareti'ne takdim edildiğine dair kayıt.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

في سنة 190...
 في سنة 190...
 وصول نومروسى
 م d'arrivée
 دقيقة ساعت
 h. m. du
 ارسالى
 Réexpédié
 مأمورك امضائى
 Signature de l'Employé
 De _____ pour _____
 عن قره قروم الى _____

TELEGRAMME
 L'état n'accepte aucune responsabilité
 à raison du service de la télégraphie

واسطه سيله
 Transmis par
 دقيقة ساعت
 h. m. du
 بدأ بخابره
 Commencé à
 ختام بخابره
 Fini à
 مأمورك امضائى
 Signature de l'Employé

محل نومروسى	عدد كلمات	غروب	محل تاريخى	ساعت	دقيقه	روز وياشب	طريق	اشارات مخصوصه
N° du dépôt	Nombre de mots	Group	Date du dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxés
٨٤٤	٤٤			٢				

قره قروم كى رخصه ونيش چيفتلكلى الحفاز قره او كورت خان مستولى
 اولدى واندازم بون قوما نالغنه بدير طقه در حال ته اير مانده اتخا زى
 خنق بدير كيمى محله نه اعراض قلندىي معرفه قى
 قره قروم
 قره قروم

OSMANLI ARŞIVI
 TFR.I.SL
 163 | 16262

TFR.I.SL.00143.14262.001

Ek 3. Tirhoviş ve Niş çiftliklerindeki çocuklarda kara öksürük illeti görüldüğüne dair Karaferye Kaymakamı'ğın telgrafı.